№ 13 дәріс. Түркітанудағы социолингвистикалық және психолингвистикалық бағыттар

Негізгі идея: Түркі тілдерінің қоғамдағы өмір сүру функциялары, тілдік саясат пен жоспарлау, тілдік сана мен қабылдаудың социо- және психолингвистикалық аспектілерін саралау.

Басты тезистер:

1. Түркі мемлекеттеріндегі тілдік жағдаят, диглоссия және терминография мәселелері

- **Тілдік жағдаят және тілдік саясат (Sociolinguistic Situation & Language Policy):**
  - Түркі мемлекеттеріндегі (Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Қырғызстан, Түркіменстан, Түркия және автономиялық құрылымдар) мемлекеттік тілдің мәртебесі, қолданыс аясы мен функционалдық дамуы.
  - Тілдік жоспарлаудың екі деңгейі:
    - *Статус жоспарлау (Status planning):* Тілдің заңнамалық, мемлекеттік мәртебесін бекіту.
    - *Корпус жоспарлау (Corpus planning):* Орфография, терминология, әліпби және синтаксистік нормаларды стандарттау.
- **Диглоссия және билингвизм (Diglossia & Bilinguism):**
  - **Кодтардың ауысуы (Code-switching):** Қоғамдық қарым-қатынаста тілдік тұтынушылардың социолингвистикалық факторына байланысты ана тілі мен ресми/шет тілін қатар немесе араластырып қолдануы.
  - Еділ-Орал, Сибирь және Орталық Азия аймақтарындағы қос тілділік пен көп тілділіктің (түркілік-славяндық, түркілік-ирандық) психолингвистикалық және социолингвистикалық салдары
- **Терминография және ортақ терминология маселелері:**
  - Түркі халықтарының ортақ лексикалық және терминологиялық кодын қалыптастыру (Түркі Академиясы мен ТМҰ аясындағы терминологиялық комиссиялар).
  - Ғылым, техника, медицина мен цифрлық технологиялар салаларындағы кірме сөздерді жергілікті түркілік түбірлер негізінде жасау немесе халықаралық сөздерді бірізді қабылдау принципі.

2. Латын әліпбиіне көшудің графикалық және фонетикалық реформалары

- **Графикалық реформалардың социолингвистикалық себептері:**
  - Латын графикасына өту — геосаяси, цифрлық-технологиялық және жалпытүркілік рухани-мәдени интеграцияның негізгі факторы.
  - **Тарихи тәжірибе:** 1926 жылғы I Бүкілодақтық Түркологиялық съезден кейінгі «Яналиф» (Жаңа әліпби) тәжірибесі және 1990 жылдары Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан, Түркіменстан елдегі латындандыру толқыны.
- **Фонетикалық және орфографиялық жаңғыру маселелері:**
  - **Диакритикалық белгілер мен фонологиялық сәйкестік:** Түркі тілдерінің ерекше дауысты (*ә, ө, ү, і, ұ*) және дауыссыз (*ң, ғ, қ, ш, ж*) фонемаларын латын графикасында «бір фонема — бір әріп» принципі бойынша жүйелеу (диграфтардан қашу).
  - **Психолингвистикалық адаптация:** Әліпби ауыстырудың қоғамдық тілдік санаға, жазу мен оқу дағдысына, орфографиялық стереотиптерге тигізетін психологиялық әсерін және ұрпақтар арасындағы ақпараттық сабақтастықты сақтау жолдары.
  - **Цифрлық стандарттау:** Ортақ түркілік латын әліпбиін пернетақта тілдесіміне, Юникод (Unicode) жүйесіне және цифрлық тілдік модельдерге (NLP/LLM) кедергісіз интеграциялау.